

BALÁZS-PIRI ALADAR

A nyelv keletkezése

Az ember legősibb szavai

Az ember legősibb szavait feltétlenül azok között a szavak között kell keresnünk, amelyek beletartozhattak a leprimitívember fogalomkörébe is. Ezek a szavak a mássalhangzók szabályos változásain keresztül olyan alakokra vezethetők vissza, amelyekben a mássalhangzók közül csak a K, L, M, N, P, T, V van jelen. Az is előfordul, hogy egyes ősi szótövek változatlanok maradtak, illetve nem ment végbe bennük olyan hangváltozás, amely által új mássalhangzó keletkezik. Vegyünk erre egy példát! Ez egyben példa lesz már arra is, amit a bevezetésben mondtunk, hogy a nyelvek ősalapotában azonos vagy hasonló alakú és jelentésű szavak keletkeztek egymástól függetlenül a különböző nyelvekben.

A magyar **láng** szót a nyelvészek finnugor eredetre vezetik vissza, s a vogul **lum** (parázs), **lomet** (láng), az osztyák **lumen** (lángoló), a finn **loimu**, **leimu** v. **liemu** (láng) stb. szavakkal vetik össze. Ezek szerint a magyar szó eredetileg **lám**g volt, s a könnyebb kiejtés végett került sor a M > N hangváltozásra. Ez valószínű, mert több példa van a magyar nyelvben ilyen hangváltozásra. Pl. a **szánt** ige régi alakja **számt**, a **ront** igéé **romt**. Az ugor nyelvekben tehát az ősi szótőnek ezt a három alakváltozatát találjuk: **lum**, **lom**, **lám**. Ez megfelel az u magánhangzó általános fejlődésének (nyiltabbá-válás), amely minden bizonnyal egyike a legősibb magánhangzóknak. A H. B. **nopun** alakja ma így hangzik: **napon**. A latin **plumbum** (ólm) a franciában **plom**b (u > o > a hangváltozás). Az U másik irányú változása az u > ü. A latin **pluma** (toll) a franciában **plume** (kiejt.: plüm). A finn **loimu**, **leimu**, és **liemu** szavak **oi**, **ei**, és **ie** kettőshangzóival azzal magyarázhatók, hogy a finn nyelvben az eredeti magánhangzó gyakran kettőshangzóvá alakult át. Jó példája ez a három szó annak is, hogy a magánhangzók mennyire ingadoznak ugyanakkor, amikor a mássalhangzók változatlanok maradnak. A három ugor szótő (lum, lom, lám) közül az elsőt megtaláljuk a latin **lumen** (világosság, fény) szóban. A jelentésbeli kapcsolatot kézenfekvő, mert minden világosság, fény a tűznek valamilyen formájából, a lángból vagy izzó testből (Nap, parázs, izzólámpa stb.) ered. Ebből a latin szóból származik az olasz **lume** (világosság, lámpa) és az U > Ű hangváltozás után a francia **lumière** (világosság). A harmadik alakváltozatot megtaláljuk a görög **lampas** (fáklya, lámpa) szóban. A tűzzel, lánggal való kapcsolat itt is nyilvánvaló. Ezt a görög szót vette át sok nép a világítóeszköz megnevezésére.

A tűz

Az eddigi kutatások eredménye arra mutat, hogy a tűz az egyik olyan fogalom, amelyet az ember leghamarább megnevezett. Az aláb-

biakban bemutatunk több olyan ősi szót, amely a tűzzel kapcsolatos. Ezek a szavak és származékaik nemcsak magát a tüzet (a lecsapó tüzet, a villámot is) jelenthetik, hanem a tűz formáit (láng), hatását (éget), tulajdonságait (fény), az éghető anyagot, a tűzből származó anyagot (füst) a meleget, a tűzhelyet stb. is. Ezek az ősi szavak, illetve szótövek rendszerint két mássalhangzóból és egy magánhangzóból keletkeztek. Később az ősi alakhoz különféle végződéses tapadtak, vagy az ősi szó más szóval összetételle kapcsolódott, s így keletkeztek a különféle jelentések vagy jelentésárnyalatok. Az ember ezekkel a szavakkal elsősorban a tüzet nevezte meg, de a szavaknak a mai nyelvekben található egyes változatai arra mutatnak, hogy a tűz és a meleg ellentétét, a fagyot és a hideget is megnevezte velük.

A tűz egyik ősi neve a **P** és **L** hangokból keletkezett. A két mássalhangzó összekapcsolására, illetve a kiejtés megkönnyítésére a nem artikulált magánhangzó szolgált a **P** és **L** között vagy a **PL** után. A különböző nyelvek szavainak tanúsága szerint az ősmagánhangzó helyét ma bármelyik magánhangzó elfoglalhatja. Ami a **P** és **L** mássalhangzókat illeti, a következő hangváltozásokon mentek, illetve mehettek keresztül: **P > F** vagy **P > B**; **L > R**. Ezek a hangváltozások, amint látni fogjuk, szabályszerűen ismétlődnek.

A következőkben felsoroljuk a szónak mindazokat az alakjait, amelyek a végbement hangváltozások után a mai nyelvekben előfordulhatnak, s az egyes szóalakok után zárójelbe tesszük a különböző nyelvek megfelelő szavait. (Rövidítések: A = angol, F = finn, Fr = francia, G = görög, L = latin, M = magyar, N = német, O = osztyák, Ol = olasz, P = perzsa, Sz = szerb, Szl = szlovák, T = török, V = vogul).

I. A magánhangzó a **P** és **L** közé kerül:

pul (?); pol (F: poltta = égetni; polttee = égés, égetés; poltto = égetés); pal (F: pala = égni; palele = égni; fázni, fagyot érezni; paleltu = megfagyni, megfázni; Sz: paliti = gyújtani, égetni; Szl: pal sinca = a nap tüze; palenka = égetett szesz, pálinka; pálit' = tüzelni); pel (?), pól (?); pil (F: pilkaa = csillogni); pül (?).

A **P > F** hangváltozás után: ful (L: fulmen = villám), fol (?), fal (?), fel (?), föl (?) [M: föl (az ebéd)], fil (?), fül (M: fülük).

Az **L > R** hangváltozás után: pur (F: puraa = forni, buzogni, sisteregni), por (F: porotta = égetni, izzítani; poro = meleg hamu), par (Sz: pariti = melegíteni, forralni; para = gőz; T: parlak = fényes, világos), per (?), pör (M: pörköl), pír (M: pír, pírít, pirkad, piros, pírul), pür (G: pyr = tűz).

A **P > F** és **L > R** hangváltozás után: fur (L: furnus v. furnax = kályha, kemence; Fr.: four v. fourneau = kályha, kemence; T: furun = kályha), for (L: fornax = kályha; Fornax = a kemencék istennője; forceps v. forpex = parázsfogó; Ol: fornaio = sütőmester, pék; forno = kemence; (M: forr, forral, forraszt, forráz, forró), far (?), fer (L: ferveo v. fervo = pörkölni, égetni; fervens v. fervidus = forró, tüzes; fervor = forróság, hő), för (?), fir (?), für (?).

A **P > B** hangváltozás után: bul (?), bol (?), bal (?), bel (?), böl (?), bil (?), bül (?).

A **P > B** és **L > R** hangváltozás után: bur (?), bor (?), bar (P: bark = villám; Sz: bariti = forralni), ber (?), bör (?), bir (P: biryán = forró), bür (?).

II. A magánhangzó a **PL** után következnek:

plu (?), plo (?), pla (Sz: plamen = láng; Szl: plamen = láng), ple (?), pló (?), pli (?), plü (?).

A **P > F** hangváltozás után: flu (?), flo (G: flox = láng), fla (L: flagro = ég, lángol; flamma = láng, tűz; Fr: flamme = láng; N: Flamme = láng; flammen = lángolni), fle (A: flame = tűz, láng), flö (?), fli (?), flü (?).

Az **L > R** hangváltozás után: pru (L: pruna = parázs), pro (?), pra (Sz: pražiti v. pržiti = pörkölni, pirítani; N: prasseln = sísteregni), prö (?), pró (?), pri (?), prü (?).

A **P > F** és **L > R** hangváltozás után: fru (?), fro (N: frost = fagy; Fr: froid = hideg), fra (?), fre (Ol: freddo = hideg), frö (?), fri (Ol: friggere = sütni; Fr: frire = sütni; N: frieren = fagyni, L: frigus = hidegség, fagy), frü (?).

A **P > B** hangváltozás után: blu (?), blo (?), bla (?), ble (A: blaze = láng, lobbanás; Szl: blesk = villám, Sz: blesak = vakító fény, villanás), blö (?), bli (N: Blitz = villám; Blink = villanás; blinken = villogni; Sz: blístati = ragyogni), blü (?).

A **P > B** és **L > R** hangváltozás után: bru (A: brew = főzni, forralni), bro (?), bra (N: Brand = égés, égetés; Branntwein = égetett szesz, pálinka; braten = sütni; Fr: brasier = parázs, tűz), bre (N: brennen = égetni; A: brand = parázs; brandy = égetett szesz, pálinka; v. ő. Szl: pálenka, N: Branntwein és A: brandy), brö (?), bri (Fr: briller = csillogni, ragyogni), brü (Fr: brûler = égetni).

A **P** és **F** hangokból alkotott szóval kapcsolatban elsősorban azt kell megfigyelnünk, hogy ott, ahol a két mássalhangzó egymás mellé kerül, a finn és a magyar nyelvben nem találunk példát. Ez megegyezik a nyelvtudósoknak azzal a régebbi megállapításával, hogy a finn-ugor nyelvek a szó elején nem tűrik a mássalhangzótorlódást.

A finn nyelvben sok esetben előfordul az, hogy egy-egy szóban ugyanazon a helyen kétféle mássalhangzó állhat. Ez a különbség mindig a szabályos hangváltozások keretein belül mozog. A **P** és **L** hangokból alkotott szavak közül példa erre a **poltta** és **porotta** szó (pol — por; L > R).

A bemutatott szavak tanúsága szerint a finn nyelvben és a szláv nyelvekben nem ment végbe **P > F** hangváltozás. Ezért van az, hogy a finn nyelvben semmi, a szláv nyelvekben pedig kevés szerepe van a **F** hangnak (az utóbbiakban is valószínűleg csak a nyelvkveredés által). A germán és a román nyelvekben, a görög, a latin és a magyar nyelvben végbement a **P > F** hangváltozás, ezért ezekben a nyelvekben sok a **F**-vel kezdődő szó (a **P > F** hangváltozás a szókezdő **P**-re vonatkozik — L: pater > N: Vater).

Említettük, hogy a szláv nyelvekben nem ment végbe **P > F** hangváltozás, tehát ezekben a nyelvekben megmaradt az ősi **P**. Nagyszerű példája ennek az egyik oldalon a Sz: **plamen** és a Szl: **plamen**, a másik oldalon pedig a L: **flamma**, a Fr: **flamme** és a N: **Flamme**.

Finn-magyar viszonylatban a **P > F** hangváltozásra példa a F: **puraa** és a M: **forr** (a régi nyelvben: **furr**) **forral**, **forró** stb.

A szerb nyelvben megmaradt az ősi **P** hang a **pražiti** szóban, de a N: **braten** és **brennen**, valamint a Fr: **brasier** és **brûler** szavakban a **P** helyét **B** foglalta el.

A mássalhangzók kétféle elhelyezkedése egy nyelvben is megfigyelhető, pl. Sz: **paliti — plamen** (pal — pla).

Az ellentétes jelentés (meleg-hideg) is megfigyelhető egy nyelvben, pl. Ol: **friggere — freddo**; F: **pala-**, **palele-**, **palettu-**. Még jobban megfigyelhető a következő példákön különböző nyelvekben: Ol: **friggere**, Fr: **frire** — N: **frieren**. Ez az ellentétes jelentés ugyanezekben a nyelvekben a következő szónál is előfordul.